

І. М. Охріменко, начальник кафедри управління та роботи з персоналом, Національної академії внутрішніх справ, доктор юридичних наук, доцент

КОМПАРАТИВІСТСЬКИЙ АНАЛІЗ НАПРЯМІВ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ОПЕРАТИВНИХ ПІДРОЗДІЛІВ

Присвячено аналізу напрямів системи психологічного забезпечення професійної діяльності працівників оперативних підрозділів. Висловлено думку, що на тлі стрімкого проникнення в оперативну практику результатів спеціальних досліджень особливої уваги набуває насичення її сучасними досягненнями саме практичної психології. Зазначено, що професійна діяльність правоохоронців відповідно до змін криміногенного елементу, постійно розвиваючись, потребує залучення вдосконаленого прикладного інструментарію.

Ключові слова: *юриспруденція; психологія; психологічне забезпечення; правоохоронна діяльність; оперативно-розшукова діяльність; юридична психологія; працівники оперативних підрозділів.*

Керуючись власним методологічним інструментарієм, комплексна юридична психологія продовжує укорінювати окремі галузі під дією принципу інтеграції системи юридичних та психологічних знань. Розгляд актуальних питань теорії і практики юриспруденції здатен визначити ступінь сформованості та особливості реалізації системи психологічного забезпечення правоохоронної діяльності (у тому числі, порівнюючи з досвідом зарубіжних країн). Зауважимо, що досить багато принципових питань з цієї проблематики й донині не стали предметом психологічного інтересу, без чого юридична психологія суттєво втрачає в теоретичному та прикладному плані. У комплексі це спричиняє ситуації, за яких правоохоронці досить часто відчують значні проблеми під час обрання найбільш ефективних прийомів й застосування методів розв'язання нагальних потреб службової діяльності. Традиційні (подекуди, консервативні) засади здійснення професійної взаємодії нерідко не передбачають досягнення позитивного результату або, навіть, навпаки викликають несприятливі наслідки.

Останнім часом, на тлі стрімкого проникнення в оперативну практику результатів багатьох спеціальних прикладних досліджень, особливої уваги набуває насичення її сучасними досягненнями саме практичної психології. Така роль психології визначається, передусім, тим, що професійна діяльність працівників оперативних підрозділів належить до соціономічних видів діяльності, отже її ефективність безпосередньо залежить від майстерності врахування саме психологічних механізмів та явищ, а отже, її успішність визначається залученням прикладних психологічних методів та засобів.

Узагальнення вітчизняного (Д. О. Александров, О. М. Бандурка, В. І. Барко, В. М. Богданов, О. Ф. Долженков, Ю. Б. Ірхін, Л. І. Казміренко, Я. Ю. Кондратьєв, Д. Й. Никифорчук, О. М. Цільмак та ін.) й зарубіжного (С. І. Захарцев, І. А. Клімов, Й. Начев, В. С. Овчинський, Г. К. Синілов, В. Л. Цветков, О. Ю. Шумілов та ін.) досвіду окреслюють проблеми використання виправданого пізнавально-тактичного інструментарію в діяльності правоохоронних органів. Під час їх вирішення не слід оминати комплексного використання психологічних засобів та технологій, що надає службовій діяльності правоохоронців оновленого змісту, яка відповідно до змін криміногенного елементу, постійно розвиваючись, потребує залучення удосконаленого прикладного інструментарію. Відповідно до цього, звернімо увагу на принциповість цих питань під час пошуку напрямів підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів у сучасних умовах.

Комплексний системоутворювальний характер практичної психології передбачає необхідність окреслення основних напрямів системи психологічного забезпечення діяльності, передусім, оперативних підрозділів. Зазвичай, ця система традиційно представлена такими основними напрямками: професійний психологічний добір; психологічне супроводження проходження служби особовим складом; професійно-психологічна підготовка працівників; психологічна підтримка оперативно-службових заходів [1]. Проте деякі науковці останній напрям цієї системи трактують як психологічне супроводження оперативно-розшукової діяльності (ОРД) [2]. Але навіть за таким підходом її змістовне навантаження та завдання залишається у межах незначних змін.

Безумовно, ефективне здійснення правоохоронної діяльності, у тому числі з допомогою активного впровадження психологічних знань, залежить від характеристики її суб'єктів. Саме тому реалізація психологічних засобів і технологій розпочинається ще на момент добору кандидатів на посади до правоохоронних структур. Основні завдання професійного психологічного добору працівників ОВС охоплюють: надання допомоги громадянам у виборі конкретної спеціальності шляхом професійного консультування на основі вивчення індивідуально-психологічних характеристик і професійних інтересів майбутніх працівників; визначення ступеня відповідності (невідповідності) психологічних даних кандидата на службу чи навчання вимогам спеціальності; розроблення пропозицій з раціонального розподілу працівників на первинні посади.

Актуалізуючи розробленість цього напрямку психологічного забезпечення в межах питань загальної теорії практичної психології, зазначимо вагому роль науковців Національної академії внутрішніх справ (Д. О. Александрова, В. Г. Андросюка, Л. І. Казміренко, Я. Ю. Кондратьєва, Г. О. Юхновця й ін.), які протягом 1998–2004 рр. здійснювали розроблення професіограм і психограм працівників різних фахових напрямів ОВС. Одержані результати дали змогу стверджувати, що психограма професії, зокрема працівника оперативного підрозділу, містить 40 чинників, які охоплюють всі структурні компоненти особистості: спрямованість та орієнтацію, характерологічні риси, загальні та спеціальні здібності, певний рівень розвитку психічних пізнавальних процесів, відповідні показники психофізичних реакцій та фізичних дій [1].

Вдалими на сучасних теренах слід визнати й розроблення науковців Одеського державного університету внутрішніх справ (О. Ф. Долженкова, О. М. Цільмак, С. І. Яковенка та ін.) [3]. Трапляються також поодинокі публікації, що виокремлюють перелік професійно значущих якостей у межах здійснення окремих позапроцесуальних дій або заходів [4].

Узагалі, якщо брати систему професійного добору працівників оперативних підрозділів ОВС, то доводиться констатувати, що увагою охоплені не всі категорії правоохоронців (наприклад, по лінії протидії організованій злочинності). Крім того, деякі розроблення потребують

перегляду та уточнення з урахуванням реалій сучасної юридичної практики. Підтвердженням цього можуть бути статистичні дані МВС України. Так, зокрема, аналіз звітних документів Департаменту кадрового забезпечення МВС України засвідчив*, що вагомими й суттєвими причинами плинності кадрів та її динаміки за сучасних умов (частка працівників – від 83,1 % до 89,5 %) є звільнення оперативних уповноважених за власним бажанням та негативними мотивами.

Наведене демонструє певні прорахунки в адаптації працівників підрозділів кримінальної міліції під час здійснення службової діяльності. Тут слід наголосити на принциповій позиції учених-психологів щодо необхідності підвищення вимог до кандидатів на посади до підрозділів кримінальної міліції та внесення змін до процедури їх добору [5]. Схожу ситуацію можна спостерігати й у межах професійної діяльності правоохоронців Російської Федерації, про що свідчать результати досліджень окремих науковців з цієї проблематики [6].

На наш погляд, процедура професійного психологічного добору працівників оперативних підрозділів має орієнтуватися, передусім, на антропоцентричний підхід з урахуванням оцінки ризику професії (оцінка здібностей фахівця, небезпечних та шкідливих чинників, можливого перебігу подій та ін.). Для порівняння зазначимо, що поліцейська психологія, яка активно розвивається в США та країнах Європи (Польща, Чехія, Словаччина, Болгарія тощо), окреслює засади здійснення професійного психологічного добору не лише поліцейських офіцерів та працівників спеціальних підрозділів (членів груп захоплення, фахівців з ведення переговорної діяльності та ін.), а й негласних штатних працівників (наприклад, таємних агентів служб по боротьбі з наркотиками) [7; 8]. Відповідно до цього видно, що на відміну від вітчизняної психологічної практики, робота професійних психологів в органах поліції розкриває нові сфери і можливості психологічного забезпечення діяльності правоохоронців.

Отже слід зазначити, що в умовах сучасності не всі види службової діяльності правоохоронних органів охоплені системою

*Примітка. Аналітичний огляд “Про стан кадрового забезпечення підрозділів кримінальної міліції органів внутрішніх справ України в 2011 році” від 17 груд. 2011 р. № 3678/Лц.

якісного професійного психологічного добору (зокрема, оминається увагою більш якісне формування персоналу підрозділів, що залучає негласні форми протидії злочинності).

Як уже зазначалось, наступним напрямом системи психологічного забезпечення є психологічне супроводження проходження служби особовим складом служб і підрозділів. Він зводиться до комплексу психологічно обґрунтованих заходів, який забезпечує підвищення ефективності службової діяльності, працездатності та кваліфікаційного зростання оперуповноважених. На сучасному етапі кваліфіковане супроводження проходження служби персоналом має забезпечуватися в основному за рахунок: підтримання належного соціально-психологічного клімату в колективах; індивідуальної психологічної допомоги працівникам і членам їх сімей; первинної психопрофілактики серед особового складу; підготовки експертних психологічних висновків на фахівців, які переводилися до інших служб, входили в резерв на висування, атестувалися, призначалися на посаду з більшим обсягом роботи та ін.

Отже, залежність між психічними явищами й успішністю діяльності потребує свого вивчення та кількісного виразу. Для розкриття цих закономірностей недостатнім є лише виділення психологічних особливостей особистості суб'єкта, які впливають на продуктивність його професійної діяльності. У цьому напрямі виправданою видається необхідність визначення, якою мірою вони мають бути виражені, щоб правоохоронець ефективно здійснював свої службові функції.

Аналізуючи ступінь наукової розробленості цих питань, зауважимо, що теоретико-прикладні здобутки тут представлено достатньо широким колом робіт, більшість з яких спрямована на вирішення обмеженого кола, як правило, однотипних загальнопсихологічних питань правоохоронної діяльності, що охоплюють здебільшого лише один з її компонентів, а саме суб'єктів. Тим більш, що цей напрям, на наш погляд, достатньо охоплений положеннями відомчих наказів та інструкцій. Так, зокрема, в ОВС він урегульований наказом МВС України "Про подальший розвиток служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України" від 28 липня 2004 р. № 842 [9].

Загалом можна стверджувати, що цей напрям психологічного забезпечення професійної діяльності правоохоронців має достатню наукову та нормативну підтримку. Зарубіжний досвід також окреслює достатній обсяг повноважень фахівця-психолога щодо психологічного супроводження проходження служби працівниками поліції. Так, зокрема, у США використання засад поліцейської психології у цій галузі спрямоване, передусім, на: проведення психопрофілактичних заходів серед особового складу; надання психологічної допомоги офіцерам поліції, що зазнали впливу стресових або екстремальних ситуацій, членам сімей загиблих під час виконання своїх службових обов'язків; оцінювання схвалених рішень про службове просування у структурі правоохоронних органів та ін. [10].

Професійно-психологічна підготовка правоохоронців як напрям системи психологічного забезпечення передбачає цілеспрямований процес формування та розвитку особистісних якостей і властивостей суб'єкта, які відповідали б вимогам його професійної діяльності. Основними завданнями психологічної підготовки особового складу є: формування впевненості в собі, в можливості успішного подолання труднощів оперативно-службової діяльності; набуття знань щодо можливих варіантів екстремальних ситуацій, їх сутності та способів реагування на них; формування психологічної стійкості щодо впливу характерних для оперативно-службової діяльності психотравмуючих чинників; тренування вмінь і навичок виконання професійних дій у будь-яких несприятливих умовах та навичок управління своїми емоційними станами та ін.

Результатом психологічної підготовки є, передусім, професійно-психологічна підготовленість, яка, у свою чергу, представлена професійно-психологічною витривалістю та професійно розвиненими психологічними якостями і властивостями, необхідними для ефективної оперативно-розшукової та процесуальної діяльності. З огляду на важливість цих питань для покращення кадрового потенціалу оперативних підрозділів зазначимо, що особливостям сучасної професійної підготовки фахівців присвячено багато наукових праць (Д. О. Александрова, В. Г. Андросюка, В. І. Барка, Г. Є. Запорожцевої, Ю. Б. Ірхіна, Л. І. Казміренко, Я. Ю. Кондратьєва, В. С. Медведева, Д. Й. Никифорчука, С. В. Обшалова, Е. В. Рижкова, Г. К. Синілова,

О. М. Столяренко, В. О. Черепанова та ін.). Проте розрізненість підходів унеможливує узагальнене бачення процесу професійно-психологічної підготовки працівників правоохоронних органів за сучасних умов. Це виявляється в тому, що висуваються різні вимоги щодо навчально-методичного забезпечення підготовки фахівців, зокрема, для оперативних підрозділів проглядаються суттєві прорахунки в межах спеціальної психологічної підготовки оперуповноважених (досить часто оминається увагою необхідність її цільової спрямованості) тощо. Звідси не набувають достатнього практичного використання наукові надбання психології, що справляє враження про неспроможність повною мірою задовольнити потреби професійного становлення працівників оперативних підрозділів ОВС.

Для порівняння зазначимо, що цілеспрямована підготовка оперативних працівників ОВС Росії передбачає виділення в Академії й інших навчальних закладах МВС такого обов'язкового курсу, як "Оперативно-розшукова психологія", який орієнтовно складається з 12 тем [11; 12]. Натомість, цільовий характер підготовки фахівців для оперативних підрозділів ОВС України обмежується дисципліною "Психологія ОРД", яка охоплює п'ять тем (на прикладі Національної академії внутрішніх справ). Відповідно до цього, можна стверджувати про суттєву кількісно-якісну відмінність професійної психологічної підготовки суб'єктів.

У країнах Західної Європи фахівці-психологи беруть активну участь в навчанні слухачів поліцейських академій, зокрема, щодо ефективних методів взаємодії з громадянами, формування навичок самоконтролю і розуміння групової поведінки, діагностики психологічних особливостей суб'єктів злочину та їх поведінки тощо [13]. У практичних підрозділах ОВС Російської Федерації проводяться заняття, які охоплюють розгляд питань щодо психологічних аспектів взаємодії з особами, оперативної розробки затриманих й арештованих; оцінювання оперативно-розшукової ситуації; психологічних прийомів оперативно-розшукової тактики з попередження та розкриття злочинів [14]. Деякі дослідники з цього приводу справедливо зазначають, що навчально-методична робота психолога в оперативних підрозділах має охоплювати: формування у працівників навичок контактної взаємодії з об'єктами професійного інтересу; розвиток уміння виявляти наміри

об'єктів за їх зовнішніми ознаками й поведінкою; розвиток умінь визначати елементи нещирої поведінки об'єктів впливу в процесі контактної взаємодії; формування готовності безпомилково грати різні соціальні ролі у процесі здійснення оперативно-розшукових заходів тощо [8].

У США психологи беруть участь у програмах безперервної освіти для офіцерів поліції, які кожні кілька років повинні складати заліки для підтвердження свого професійного рівня. Такого роду навчальні програми варіюються від психології водіння автомобіля до “щеплень від стресу” [10].

Натомість, вітчизняний досвід психологічного супроводження професійної підготовки працівників оперативних підрозділів демонструє суттєві прогалини в організації цього процесу, про що свідчить часте відчуття потреби у психологічних знаннях, притаманне сучасним практикам (55,3 %) [15]. Зокрема, слід зазначити, що психологічний компонент у системі професійної підготовки оперуповноважених ОВС досить обмежений у цільовій інформації (передусім, щодо психологічних засад діагностики особистості в умовах ОРД, особливостей контактної взаємодії, здійснення психологічного впливу на об'єкти професійного інтересу, використання психології в отриманні інформації та ін.). Психологічні знання часто надаються без прив'язки до конкретних оперативних завдань, а адресовані до загальних питань службової діяльності працівників оперативних підрозділів (наприклад, замість проблематики використання конфліктів в ОРД акцентується увага на подоланні конфліктних ситуацій з керівництвом).

Отже, доводиться констатувати, що професійно-психологічна підготовка працівників оперативних підрозділів (у системі психологічного забезпечення) має здійснюватися в межах навчального напрямку реалізації засад оперативно-розшукової психології, що сприяє формуванню готовності суб'єктів до кваліфікованого виконання завдань ОРД.

Таким чином, наведені напрями системи психологічного забезпечення діяльності працівників оперативних підрозділів визначають окрему лінію проблематики – діагностика, оптимізація та реалізація психологічних особливостей суб'єктів здійснення ОРД.

Продовжуючи теоретичний аналіз, зауважимо, що превалювання суб'єкт-об'єктних відносин в ОРД надає пріоритетного значення саме психологічній підтримці оперативно-розшукових заходів. Проблематика дослідження тут ширша, адже вона охоплює вирішення значного кола питань безпосередньо в межах професійної діяльності суб'єкта здійснення ОРД, а саме: використання та подолання конфліктних ситуацій в ОРД; окреслення психологічних особливостей реалізації окремих оперативно-розшукових заходів щодо попередження і виявлення злочинів; діагностика та тлумачення психологічних особливостей об'єктів впливу; визначення та врахування психологічних закономірностей у межах взаємодії працівника з іншими учасниками професійної діяльності; виведення психологічних засад оперативної профілактики злочинності; окреслення форм використання спеціальних психологічних знань в ОРД тощо.

Слід наголосити, що окремі аспекти наведених проблем розглядалися деякими науковцями (Ю. Б. Ірхіним, Д. Й. Никифорчуком та ін.) [2], але в теоретичному сенсі вони не вичерпані й потребують подальшого розв'язання. Практичні ж аспекти їх реалізації в ОРД представлені поодинокими публікаціями [16], причому присвячені цьому питанню праці написані на основі досліджень, які проводилися винятково або в межах психології, або юриспруденції.

Цілісне бачення проблеми психологічної підтримки ОРД окреслила група науковців (Д. О. Александров, Л. І. Казміренко, Я. Ю. Кондратьєв та ін.) [1]. Певним чином схожі позиції можна спостерігати й у спільних розробках Б. І. Бараненка, Ю. О. Зарецького, А. І. Пясецького, В. О. Яценка [17]. Позиції науковців передусім полягали у тому, що психологічна підтримка здійснення ОРД може реалізовуватися за трьома основними формами: безпосередня діяльність працівника оперативного підрозділу, який має відповідну спеціальну психологічну підготовку; консультація; залучення фахівця-психолога до розробки й участі у проведенні окремих оперативно-розшукових заходів.

Безпосередня діяльність суб'єкта спрямована на обрання практично виправданого інструментарію пізнавально-комунікативного процесу для реалізації завдань ОРД. Цей напрям

активного впровадження психологічних засад є складним, адже потребує відповідної професійної підготовки фахівця. За таких умов актуальності набуває розроблення належного навчально-методичного забезпечення професійно-психологічної підготовки працівників оперативних підрозділів.

Консультація психолога або його безпосередня участь дійсно може знадобитися під час підготовки чи реалізації окремих заходів та дій, оскільки всі вони зумовлені взаємодією оперуєвноваженого з іншими учасниками (свідком, підозрюваним, негласним працівником та ін.) чи з результатами їх діяльності. Натомість, сучасна оперативна практика досить скептично сприймає будь-які спроби організованого залучення фахівців до виконання завдань ОРД, що й відображається в поодиноких випадках такої співпраці.

Ситуація може бути сполучена й з виникненням багатьох питань, що потребують належного теоретичного осмислення та практичного розв'язання. Зокрема, щодо допуску фахівця-психолога до оперативно значущої інформації; визначення переліку оперативно-розшукових заходів, що не виключають можливості участі в них спеціаліста в галузі психології; оформлення результатів професійної взаємодії тощо. Саме тому слід зазначити, що нині лише заданий курс вітчизняних наукових розробок з цієї проблематики.

Для порівняння зауважимо, що в зарубіжних країнах деякі з наведених питань вже вирішені та успішно реалізуються на практиці. Це пов'язано з тим, що поліцейська психологія надає суттєву роль фахівцю-психологу, у тому числі під час виконання завдань оперативної діяльності. Так, у США набула усталеності практика залучення клінічних психологів до оперативної діяльності органів поліції, що відображається у здійсненні маніпулятивного впливу на користь дізнання, участі в переговорах про звільнення заручників, складанні психологічних профілів серійних злочинців тощо [7]. У країнах Європи (Болгарія, Словаччина та ін.) практикується залучення спеціалістів цього профілю до консультування працівників з актуальних питань негласної роботи та взаємодії з громадянами [8].

Усе більшого розгалуження набуває й використання нетрадиційних підходів у боротьбі зі злочинністю. Йдеться, передусім, про проведення спеціального психофізіологічного

дослідження, візуальної діагностики психологічних особливостей об'єкта в комунікативному процесі, здійснення інформаційно-психологічного впливу за участі спеціалістів психологічного спрямування тощо [11]. У деяких російських джерелах навіть окреслені основні завдання фахівця-психолога для кваліфікованої підтримки ОРД: безпосередня участь у розробленні психологічно насичених оперативно-розшукових заходів; консультування суб'єктів щодо психологічних аспектів легендованої рольової поведінки; діагностика й аналіз достовірності оперативно значущої інформації; складання психологічних портретів осіб і проведення спеціальних психофізіологічних досліджень; здійснення психологічної підтримки проведення спеціальних операцій тощо [8].

Отже, така практика надає можливість стверджувати про зовсім інший рівень психологічної підтримки у виконанні завдань ОРД, що здатен посприяти переформатуванню організаційних засад самої діяльності, у тому числі шляхом активного залучення науково обґрунтованих міжгалузевих технологій.

Таким чином, на вітчизняному прикладі системи психологічного забезпечення ОРД (із залученням зарубіжного досвіду) нами визначено перспективні напрями теоретико-прикладної реалізації засад практичної психології. Їх концептуальне призначення полягає у сприянні переорієнтації теорії і практики ОРД та оновлення її організаційного змісту. За сучасних умов основними напрямками психологічного забезпечення ОРД мають бути:

науковий (розроблення рекомендацій щодо технологій практичного використання спеціальних психологічних знань в ОРД);

навчальний (вивчення в системі професійної підготовки працівників оперативних підрозділів ОВС та у вишах МВС України теоретичних засад і практичних аспектів оперативно-розшукової психології);

прикладний (безпосереднє використання в оперативній практиці комплексу психологічних методик і технологій, що відповідають потребам ОРД).

Список використаних джерел

1. Професійно-психологічна підготовка працівників оперативних підрозділів : навч.-метод. посіб. / [Александров Д. О., Андросюк В. Г., Казміренко Л. І. та ін.]. – К. : Нац. акад. внутр. справ України, 2003. – 124 с.
2. Психологічне супроводження оперативно-розшукової діяльності в органах внутрішніх справ : навч. посіб. / [Барко В. І., Ірхін Ю. Б., Морозова Т. Р., Никифорчук Д. Й.]. – К. : Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2007. – 92 с.
3. Цільмак О. М. Професіогенез компетентності фахівців кримінальної міліції : теорія та практика : моногр. / Цільмак О. М. – О. : ОДУВС, 2011. – 432 с.
4. Чайковський В. А. Професіографічне забезпечення службової діяльності працівників оперативних підрозділів органів внутрішніх справ України / В. А. Чайковський // Зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К. : Главник, 2008. – Т. X. – Ч. 5. – С. 524–530.
5. Ірхін Ю. Б. Спеціальна психологічна підготовка працівників оперативних підрозділів органів внутрішніх справ України / Ю. Б. Ірхін // Нормативно-правові та методологічні аспекти юридичної та оперативної психології : матеріали наук.-практ. семінару (Харків, 27–28 берез. 2008 р.). – Х., 2008. – С. 192–195.
6. Цветков В. Л. Психология оперативно-розыскной деятельности : учеб. пособие для вузов / Цветков В. Л., Шевченко В. М., Шаматава Н. Е. – М. : Юнити-дана, Закон и право, 2010. – 255 с.
7. Смирнов М. П. Оперативно-розыскная деятельность полиции зарубежных стран : учеб. пособие / Смирнов М. П. – М. : Щит, 2001. – 240 с.
8. Энциклопедия юридической психологии / под общ. ред. проф. А. М. Столяренко. – М. : Юнити-дана, Закон и право, 2003. – 607 с.
9. Про подальший розвиток служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України : Наказ МВС України від 28 лип. 2004 р. № 842. – К., 2004. – 90 с.
10. Юридическая психология : хрестоматия / сост. Т. В. Курбатова. – СПб. : Питер, 2001. – 480 с.

11. Прикладная юридическая психология : учеб. пособие для вузов / под ред. проф. А. М. Столяренко. – М. : Юнити-Дана, 2001. – 639 с.

12. Синилов Г. К. Введение в оперативно-розыскную психологию : лекция / предисл. А. Ю. Шумилова. – М. : Изд. Шумилова И. И., 2006. – 36 с.

13. Еникеев М. И. Юридическая психология : учебник для вузов / Еникеев М. И. – [3-е изд., перераб. и доп.]. – СПб. : Питер, 2006. – 501 с.

14. Оперативно-розыскная психология : учеб. пособие / [Батрин А. Ю., Белокобыльский М. Е., Коровкин А. П., Мальцева Е. В., Новиков В. В.]. – Волгоград : ВА МВД России, 2008. – 132.

15. Охріменко І. М. Психологічна готовність працівників оперативних підрозділів ОВС до кваліфікованого виконання професійних завдань: проблематика питання / І. М. Охріменко // Кримський юрид. вісник. – 2010. – № 1(8). – Ч. I. – С. 254–261.

16. Ірхін Ю. Б. Інноваційна сутність психологічного супроводу оперативно-розшукової діяльності в органах внутрішніх справ України / Ю. Б. Ірхін // Актуальні проблеми психології ; за ред. акад. С. Д. Максименка. – К. : Главник, 2008. – Т. X. – Ч. 5. – С. 234–240.

17. Загальнотеоретичні передумови Концепції психології ОРД (науково-теоретичне бачення) : наук. вид. / Пясецький А. І., Бараненко Б. І., Яценко В. О., Зарецький Ю. О. ; заг. ред. Я. Ю. Кондратьєва. – К. : НАВСУ, 2000. – 26 с.